

ПРОБЛЕМЫ ОБЩЕГО И ТИПОЛОГИЧЕСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

УДК 81'37:[821.111+821.161.3]

Астапчык Таццяна Аляксандраўна

кандыдат філалагічных навук, дацэнт,
дацэнт кафедры мовазнаўства
і лінгвадыдактыкі

Беларускі дзяржаўны

педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка
г.Мінск, Беларусь

Tatsiana Astopchyk

Philology, Associate Professor,
Associate Professor of the Department
of Linguistics and Linguodidactics
Belarusian State Pedagogical
University named after Maxim Tank
Minsk, Belarus
tatjana-vyskvarko@rambler.ru

СТРУКТУРАВАННЕ АД'ЕКТЫўНАЙ ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНАЙ ГРУПЫ “САМАТЫЗМЫ”

(на матэрыяле беларускіх і англійскіх мастацкіх тэкстаў)

STRUCTURING OF THE ADJECTIVAL LEXICO-SEMANTIC GROUP «SOMATISMS» (Based on Belarusian and English Literary Texts)

У артыкуле прадстаўлена спроба структуравання ад'ектыўнай лексіка-семантычнай групы “Саматызмы”. У беларускіх і англійскіх мастацкіх тэкстах найбольшая колькасць некадыфікаваных ад'ектыўных кампазітаў задзейнічана для характарыстыкі такіх кампанентаў знешнасці чалавека, як вочы і твар, праз якія перададзены ў тым ліку і псіхалагічны свет чалавека, што сведчыць пра падабенства мысленных працэсаў катэгарызацыі свету для носьбітаў беларускай і англійскай моў. Вынікі дыферэнцыяцыі і структуравання некадыфікаваных ад'ектыўных кампазітаў абумоўлены, па-першае, аналітычным ці сінтэтычным ладам мовы, па-другое – асаблівасцямі беларускай і англасаксонскай моўных культур.

К л ю ч а в ы я с л о в ы: *моўная карціна свету; лексіка-семантычная група; тэкставае семантычнае поле; некадыфікаваныя ад'ектыўныя кампазіты; саматызмы.*

The article represents an attempt to structuralize a lexico-semantic group of «somatisms». Both in Belarusian and English literary texts, the greatest number of non-codified compound adjectives represent the eyes and the face (the words that have the potential to reveal one's inner world), which confirms the similarity of the world comprehension mental processes for the Belarusian and English speakers. The differentiation and structuring of the non-codified compound adjectives is caused, on the one hand, by an analytical or synthetic language type and, and on the other hand, the peculiarities of Belarusian and Anglo-Saxon language cultures.

К e y w o r d s: *linguistic worldview; lexico-semantic group; textual semantic field; non-codified compound adjectives; somatisms.*

Рэпрэзентацыя моўных карцін свету носьбітаў далёкароднасных моў шляхам супастаўленьня некадыфікаванай лексікі выступае лагічным звязом сучаснай тэарэтычнай і практычнай сьмантыкі. Даследуючы ролю словаўтварэньня ў фарміраванні моўнай карціны свету, А. Кубракова разглядае *вытворную лексіку* як канстытуент моўнай карціны свету з мэтай вызначыць, з якімі аб'ектамі рэчаіснасці звязана менавіта вытворная лексіка і як яна адлюстроўвае свет, і адзначае, што, магчыма, адказ на пастаўленыя пытанні “мог бы быць вынікам тыпалагічнага параўнання рознаструктурных моў” [1, с. 149–150]. Аднак увага большасці даследчыкаў у першую чаргу скіравана на структураванне кадыфікаванай лексікі, у той час як пласт некадыфікаваных слоў не атрымаў належнага навуковага асвятленьня. Услед за Л. Новікавым адзначым, што становіцца ўсё больш заўважнай неабходнасць у распрацоўцы тэорыі *тэкставага сьмантычнага поля* (ТСП) (тэрміналагічнае спалучэнне Л. Новікава) і методыкі яго даследавання [2]. ТСП – гэта комплексная адзінка, якая найбольш поўна адлюстроўвае “адносіны” пісьменніка са словам і дазваляе структуравана прадставіць моўную (наіўную) карціну свету. Верагодна, менавіта ТСП у будучым можа быць пакладзена ў аснову цэласнага аналізу мовы мастацкай літаратуры. Мастацкія праявічныя тэксты даюць багаты фактычны матэрыял для апісання тэзаўруса як пэўнага пісьменніка, так і мовы ў цэлым, прычым у такім выпадку высвечваюцца адметнасці рэалізацыі закладзеных у мове патэнцый, якія могуць застацца незаўважнымі для даследчыка, сферу інтарэсаў якога складаюць выключна кадыфікаваныя моўныя адзінкі.

У даследаванні ажыццяўляецца спроба структураваць ад'ектыўную лексіка-сьмантычную групу (ЛСГ) “Саматызмы” як частку глабальнага ТСП прыметавага катэгарыяльнага тыпу “Чалавек”. Ад'ектыўная ЛСГ “Саматызмы” прадстаўлена некадыфікаванымі ад'ектыўнымі кампазітамі (НАК), пад якімі разумеюцца індывідуальна-аўтарскія складаныя ад'ектывы, не зарэгістраваныя нарматыўнымі слоўнікамі літаратурнай мовы.

Мэта артыкула – выявіць тыпалагічна агульнае і спецыфічнае ў структураванні ад'ектыўнай ЛСГ “Саматызмы” ў беларускай і англійскай мовах (на матэрыяле мастацкіх тэкстаў 20–30-х гг. ХХ стагоддзя).

Матэрыялам для даследавання паслужылі сабраныя метадам скразной выбаркі 272 беларускія і 430 англійскія НАК, якія апісваюць саматызмы на старонках арыгінальных мастацкіх праявічных тэкстаў 20–30-х гг. ХХ стагоддзя 17 беларускіх (Міхась Зарэцкі, Мікола Нікановіч, Змітрок Бядуля,

Якуб Колас, Максім Гарэцкі, Ян Скрыган, Эдуард Самуйлёнак і інш.) і 15 англійскіх (Дэвід Герберт Лоўрэнс, Вірджынія Вульф, Джон Галсуорсі, Рычард Олдынган, Гільберт Кійт Чэстэртан, Герберт Уэлс, Уільям Сомерсет Моэм і інш.) пісьменнікаў. Выбар матэрыялу для даследавання абумоўлены асабістым суб'ектыўным інтарэсам аўтара артыкула, а таксама багатым намінатаўна-стылістычным патэнцыялам НАК, якія характарызуюцца высокай частотнасцю ўжывання ў мастацкіх тэкстах згаданага перыяду. Гэтыя адзінкі, наватарскія формай і зместам, з'яўляюцца важнымі элементамі кампазіцыі сказа і неад'емнымі сродкамі стварэння партрэта персанажа. Пры ажыццяўленні даследавання былі задзейнічаны метады лексіка-семантычных палёў, апісальны метады, метады скразной выбаркі, метады колькасных падлікаў.

Пры апісанні знешнасці персанажаў у мастацкіх тэкстах часта ўжываюцца саматызмы. Саматызмы (ад грэч. *σῆμα* 'цела') – адна з універсальных і старажытных лексічных груп у любой мове, што тлумачыць разнастайнасць падыходаў да іх вывучэння. Абапіраючыся на даследаванні Г. Я. Аксянчук [3] і У. М. Глухава [4], да саматычнай лексікі мэтазгодна аднесці не толькі назвы частак цела чалавека, але і лексемы *кроў* і *слёзы*.

У сувязі з моцнай дыскурсіўнай залежнасцю прыметнікаў і іх нерэфэрэнтнасцю востра стаіць пытанне вылучэння мінімальнага кантэксту, неабходнага для дэкадавання семантыкі НАК. Мэтазгодна адштурхоўвацца не ад значэння ізаляванага НАК, а ад семантычнай сферы субстантыва, з разлікам на якую і быў створаны пэўны складаны ад'ектыў. НАК могуць характарызаваць як саматызм, так і асабовы назоўнік, уласнае імя, асабовы займеннік. У такіх выпадках НАК акцэнтуюць увагу на найбольш значнай частцы знешнасці персанажа ў пэўны (канкрэтны) момант мастацкага апісання: *Ці не лябёдка гэта перакінуліся раптам у залачонавалосых дзяўчатак?* (З. Бядуля); *Пакашліваючы, брыў з далёкай Ялты калматабровы Максім Багдановіч* (М. Гарэцкі); *Яна была здаровая, жоўтавалосая* (К. Чорны); *He was a **square-jawed, blunt-featured** man with a pugnacious cock of the eyebrow* (G. K. Chesterton); *And Chris in her pit, dazed and **dull-eyed**, said nothing...* (L. G. Gibbon); *...He smiled at her from out of the stable, so **yellow-eyed and half-mysterious, derisive*** (D. H. Lawrence).

Семантычнае структураванне ад'ектыўнай ЛСГ "Саматызмы" выглядае наступным чынам:

1) галава: *цагляна-здаровыя патыліцы; forward-inclining nape, grey-streaked heads;*

2) твар: *вясёла-радасныя твары, дробна-жоўты твар, жаласна-наіўны тварык, мяккабароды твар, урачыста-спакойны твар; blue-shaved face, cherry-cheeked face, doll-beautiful face, much-wrinkled face;*

3) вочы: *глыбока-сур'ёзныя вочы, матава-васільковыя вочкі, наіўна-скруглёныя вочы, хітравата-шчырыя вочы; black-set eyes, clear-glancing eyes, death-blue eyes, yellow-dusky eyes;*

3.1) вейкі, павекі: *black-lashed lids, clear-cut lashes, heavily-roughed eyelids, tight-shut eyelids*¹;

3.2) бровы: *калматабровы Максім Багдановіч; finely-drawn eyebrows, queerly-arched brows, strangely-drawn eyebrows;*

4) падбародак: *ill-shaved chins, iron-dark chin, straight-jutting pointed chin;*

5) нос: *хваравіта-назоллівая пляма носа, піпканосы малады чалавек; high-bridged nose, dirty-nosed little boy;*

6) рот: *гарачачна-чырвоныя губы, задорна-ўсмешлівыя вусны, залатазубы рот, уладна-сціснуты рот; blue-pigmented lips, dark-mustached mouth, slightly-lifted upper lip;*

7) шчокі і сківіцы: *finely-modelled cheeks, iron-dark jaws, powder-dusted cheeks;*

8) вушы: *aerial-resonant ears;*

9) валасы: *блакітна-шаўковыя валасы, жоўта-сівыя валасы, ільняна-русые полымі валасоў, мякка-русыя касы, шаўкова-русые валасы; blue-black hair, brownish-gold hair, dark-chestnut hair, grey-brown fringe, rusty-golden hair;*

10) валасяное покрыва на твары: *агніста-рыжае шчацінне, бура-сівыя вусы, жорстка-аддудыраныя вусы, рыжа-сіваватая бародка; blue-black curly beard, spike-shaped beard, strong-haired beard, thin-cut moustache;*

11) цела: *бязмежна-дарагое цела, цёпла-крамянае цела, энергічна-нязграбная фігура; golden-bronze bodies, grey-obscure figure, sun-wrinkled body, wiry-frail figure;*

12) грудзі: *вольна-пышныя грудзі, крамяна-пульхныя грудзі, мужыцка-працавітыя грудзі, пульхна-румяныя грудзі; rose-pointed breast, scarce-breathing breast, white-flecked chest;*

---

¹ Тут і далей адсутнасць ілюстрацыйнага матэрыялу на беларускай ці англійскай мове азначае, што адзінкі пэўнай семантычнай скіраванасці не зафіксаваныя ў беларускіх ці англійскіх мастацкіх тэкстах.

13) плечы: *далікатна-пакатыя плечы, пяшчотна-цёплае плячо, шырака-плечы Пакрат; hard-worked shoulders, shoulder-rubbing Chererio;*

14) спіна: *queer-like shape of the back;*

15) шыя: *чырвона-чарвівыя скулачкі на шыі; dark-blue neck, silvery-necked lady;*

16) ногі: *бурачкова-тоўстыя ногі, чорна-запэцканыя ногі; neatly-slipped feet, rose-purple legs, strong-skinned thighs, white-legged quean;*

17) рукі: *кручкавата-чорны палец, маласлухмяныя пальцы, цёмна-мяккая рука; blue-white arm, brownish-red finger, thin-wristed hand, warm-looking fingers, work-scarred hand;*

18) косці: *blood-clotted powdery mess of bones;*

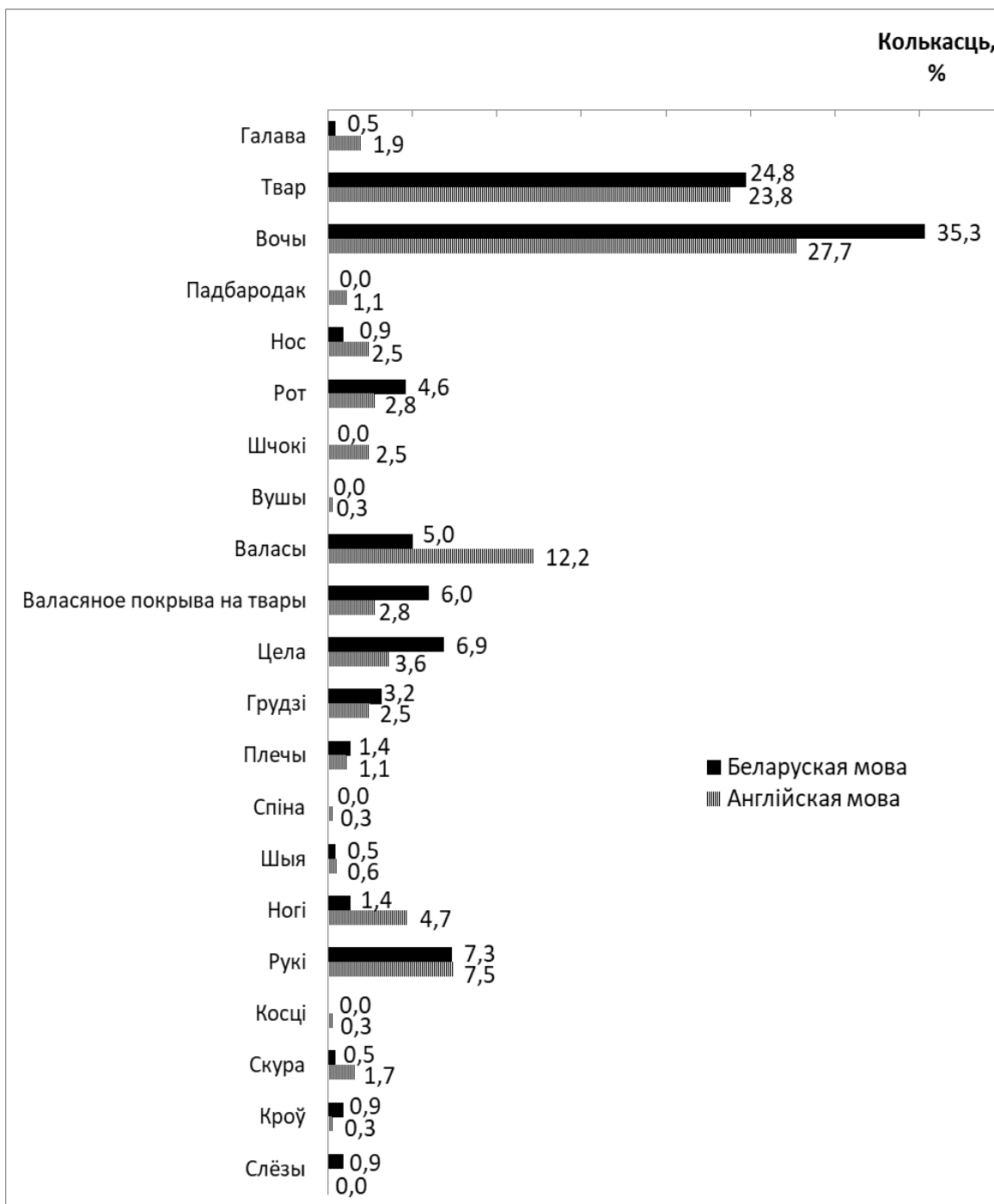
19) скура: *жоўта-празрыстая скура мерцвяка; golden-rose tan, sun-browned skin, yellow-skinned Miss Pinnegar;*

20) кроў: *гарача-ружовая кроў, дзівотна-цудоўны пераліў чалавечае крыві; thick-blooded people;*

21) слёзы: *балюча-стрымленыя слёзы, нясцерпна-пякучыя слёзы.*

У беларускіх і англійскіх мастацкіх тэкстах большасць НАК, што характарызуюць саматызмы, апісваюць *вочы* і *твар*, што можна патлумачыць закладзеным у апошніх патэнцыялам перадаваць унутраны стан чалавека. Дастаткова ўзгадаць наступныя агульнавядомыя беларускія і англійскія парэміялагічныя адзінкі: *вочы (твар) – люстэрка душы; на твары напісана; beauty is in the eye of the gazer* ‘прыгажосць – у вачах таго, хто глядзіць’ (у значэнні ‘ацэньвае’). Вочы як духоўная зброя і сховішча думак і памкненняў чалавека паўстаюць у наступных кантэкстах выключна праз НАК-характарызацыю: ... *Дык у яго сціскалася сэрца і хацелася зрабіць нешта, пайсці куды-небудзь з гарача-распаленымі вачмі, з вольным захапленнем* (М. Зарэцкі); ...*Быццам крычалі напружна-бліскучыя вочы бандыта* (М. Зарэцкі); *Яе акруглыя цёмныя вочы затрымліваліся на ім часта і доўга, то радасныя, то ясна-спакойныя, то крыху як бы засмучаныя...* (Я. Колас); *To his ever-anxious eyes Fleur showed no sign of remembering that caprice of hers* (J. Galsworthy); *And always the hard, blue knife-blade eyes* (M. Sinclair).

Колькаснае супастаўленне беларускіх і англійскіх саматычных НАК прыведзена на рысунку.

Супастаўленне беларускіх і англійскіх НАК, якія ўтвараюць ЛСГ “Саматызмы”, %

Распаўсюджанымі элементамі знешнасці, абранымі для апісання праз беларускія і англійскія НАК, з’яўляюцца таксама *цела*, *валасы*, *валасяное покрыва на твары*, *рукі*. Не зафіксавана ў англійскіх мастацкіх тэкстах падгрупа “Слёзы”, што абумоўлена адмоўнай канатацыяй эмоцый у англасаксонскай культуры. У беларускіх мастацкіх тэкстах не прадстаўлены наступныя падгрупы: “Вушы”, “Падбародак”, “Шчокі”, “Косці”. Для англійскіх НАК характэрны значна большы прасцяг семы, заяўленай у назве кожнай тэматычнай групы, што таксама тлумачыцца пераважнай патэнцыяльнасцю

гэтых адзінак у англійскай мове (могучь суправаджаць самыя разнастайныя кампаненты знешнасці чалавека ў першую чаргу з намінацыйнай мэтай). Беларускія НАК, “выбіральныя” і пераважна аказіянальныя, утвораныя са стылістычнай мэтай, канцэнтруюцца на абмежаванай колькасці саматызмаў і надаюць ім у першую чаргу вобразна-выяўленчую характарыстыку (табліца). Відавочны стылістычны патэнцыял маюць аказіянальныя складаныя ад’ектывы, якія змяшчаюць у сабе элементы параўнання, метафарызацыі, персаніфікацыі, антытэзы, градацыі: *Яна пачула, што сапраўды ненавідзіць гэту маленькую прыгожую гадзіну з **аблудна-чыстымі** атрутнымі вачмі* (М. Зарэцкі); *Вусны расцягнуліся ў едкую грывасу, паказаўшы белыя **злосна-бліскучыя** зубы* (М. Зарэцкі); *Зося маўчала, і ніводная рыска на яе **смяротна-блядым** твары не паказвала змены ў пачуццях* (Я. Нёманскі); *На **спуджана-трапечучых** руках занеслі яго дамоў і зараз жа на падушках у бальніцу накіравалі...* (М. Нікановіч); *А цяпер раптам пачуў яго, убачыў у таёмнай усмешцы Андрэевай, у яго **хітравата-шчырых** вачах* (М. Зарэцкі); *Ён навёў яе на ўспамін, зусім цьмяны, што адчула яго яна, калі **чырвона-звярыны**, вышчараны твар зусім прынік да яе...* (Я. Нёманскі); *Those **cornflower-blue** eyes, the turn of that creamy neck, her delicate curves – she was a standing temptation to indiscretion!* (J. Galsworthy); *She put up her hand to her **dew-touched** hair...* (L. G. Gibbon); *Her eyes especially were warm and naive and **false-innocent**, but full of light* (D. H. Lawrence); *And in this weird, **luminous-dark** mask of living face, the eyes were fixed with an unchanging steadfast gleam, and the **purplish-pigmented** lips were closed in a full, sinister, sad grimness* (D. H. Lawrence).

Колькасныя суадносіны аказіянальных і патэнцыяльных НАК, якія ўтвараюць ад’ектыўную ЛСГ “Саматызмы”

Катэгорыя НАК згодна з індывідуальна-аўтарскім статусам	Беларускія мастацкія тэксты		Англійскія мастацкія тэксты	
	Колькасць НАК	% ад агульнай колькасці	Колькасць НАК	% ад агульнай колькасці
Аказіянальныя	240	88,2	161	37,4
Патэнцыяльныя	32	11,8	269	62,6
Усяго	272	100	430	100

Відавочная колькасная перавага англійскіх НАК, якія фарміруюць ЛСГ “Саматызмы”, на наш погляд, абумоўлена аналітызмам англійскай мовы, а значыць, лёгкасцю трансфармацыі адзінак аднаго ўзроўню ў адзінкі другога ўзроўню ў мове аналітычнага ладу, у выніку чаго словазлучэнні гнутка пераўтвараюцца ў кампазіты [5; 6]. Магчыма, заслугоўвае ўвагі меркаван-

не, што ў мовах з выразнымі праявамі аналітызму мае месца кадыфікацыя саміх спосабаў словаўтварэння і асаблівасцей спалучальнасці пэўных слоў, а кадыфікацыя кожнай індывідуальна-аўтарскай адзінкі немагчымая ў сувязі з фактычна неабмежаванай колькасцю ўжо ўтвораных і патэнцыяльных складаных лексем. Аналітычны лад мовы прадугледжвае яе багатыя камбінаторныя магчымасці, што знаходзіць адлюстраванне ў словах-кампазітах – як кадыфікаваных, так і некадыфікаваных, таму патэнцыяльныя адзінкі з лёгкасцю ўтвараюцца ў англійскай мове і ўспрымаюцца носбітамі мовы як кадыфікаваныя. Англійская мова генетычна запраграмавана на высокую частотнасць складаных слоў у мастацкім дыскурсе, якія актыўна ўтвараюцца як спосабам чыстага складання, так і складанасуфіксальным спосабам, аднак найбольш багатым вобразна-выяўленчым патэнцыялам валодаюць англійскія НАК, утвораныя спосабам чыстага складання. Для беларускай моўнай культуры, якая заахвочвае надрыўнасць, узнёсласць і разнастайнасць пачуццяў, а таксама спосабаў іх знешняга выяўлення, характэрна перавага аказіянальных слоў над патэнцыяльнымі, а стрыманая, эмацыянальна халодная англасаксонская моўная культура [7] не забяспечвае спрыяльнай глебы для стварэння аказіянальных слоў, якія, хутчэй як выключэнне і эпизадычная з’ява, найбольш пашыраныя ў мадэрнісцкіх, пачуццёвых, вострых творах англійскіх пісьменнікаў Д. Г. Лоўрэнса, В. Вульф, Р. Олдынтана.

Большая семантычная разнастайнасць англійскіх НАК звязана як з шырокімі спалучальнымі магчымасцямі іх кампанентаў, так і са схільнасцю англійскіх пісьменнікаў да дэталізацыі ў апісаннях [8, р. 293–294], у той час як беларускія аўтары надаюць вобразную характарыстыку найбольш выразным часткам знешнасці, значным для стварэння мастацкага вобраза. У англійскіх мастацкіх тэкстах знешнеапісальная і саматычная лексіка ілюструе найперш непасрэдна знешнасць і фізічны стан чалавека. Беларускія НАК скіраваны ў большай ступені на рэалізацыю магчымасці наблізіцца да ўнутранага свету чалавека праз апісанне знешнасці.

Такім чынам, структураванне двухмоўнай ад’ектыўнай ЛСГ “Саматызмы” праз метады лексіка-семантычных палёў дазваляе найбольш поўна і сістэмна прасачыць:

- якія складаныя ад’ектывы сталі выбарам і творчым вынікам пісьменнікаў пры характарыстыцы знешнасці чалавека;
- якія семантычныя сферы атрымалі характарыстыку праз НАК;
- якім чынам магчыма ажыццявіць семантычнае структураванне НАК;
- якія кампаненты лексічнага значэння рэалізуюцца ў кожным НАК – прадметна-паняціны (патэнцыяльныя адзінкі) ці эмацыянальна-экспрэсіўны (аказіянальныя адзінкі);

• якія глыбінныя ўяўленні беларусаў і брытанцаў “зашыфраваныя” ў НАК. Агульныя вынікі дыферэнцыяцыі (у сістэме каардынат аказіянальнасці і патэнцыяльнасці) і семантычнага структуравання НАК абумоўлены асабліва сям’ямі моўнага ладу і лінгвакультуры. Разгледжаныя НАК прадстаўлены аказіянальнымі і патэнцыяльнымі адзінкамі, могуць служыць для рэпрэзентацыі знешняй, унутранай і сінкрэтычнай прыкмет і матывуюцца або непасрэдна назвай саматызма, або асабовым назоўнікам ці ўласным іменем. І ў беларускіх, і ў англійскіх мастацкіх тэкстах найбольшая колькасць НАК задзейнічана для характарыстыкі такіх кампанентаў знешнасці чалавека, як *вочы і твар*, праз якія перададзены ў тым ліку і псіхалагічны свет чалавека, што сведчыць пра падабенства мысленых працэсаў катэгарызацыі свету для носьбітаў беларускай і англійскай моў.

ЛІТАРАТУРА

1. Кубрякова, Е. С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира / Е. С. Кубрякова // Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира / Б. А. Серебренников [и др.] ; отв. ред. Б. А. Серебренников. – М., 1988. – С. 141–172.
2. Новиков, Л. А. Эскиз семантического поля / Л. А. Новиков // Избр. тр. : в 2 т. – М., 2001. – Т. 2 : Эстетические аспекты языка. Miscellanea. – С. 554–570.
3. Оксенчук, А. Е. Образ человека в русской языковой картине мира (на материале соматической фразеологии) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 / А. Е. Оксенчук ; Белорус. гос. ун-т. – Минск, 1998. – 20 с.
4. Глухов, В. М. Фразеологические единицы со словом рука в славянских языках / В. М. Глухов // Проблемы русской фразеологии : респ. сб. / Тул. гос. пед. ин-т ; редкол.: В. Л. Архангельский, Т. С. Розанова (отв. ред.) [и др.]. – Тула, 1978. – С. 137–146.
5. Букина, В. А. Английское сложное прилагательное с дефисным написанием и его роль в тексте : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / В. А. Букина ; Моск. пед. гос. ун-т. – М., 2002. – 22 с.
6. Hickey, R. Tracking lexical change in present-day English / R. Hickey // Corpus linguistics by the lune: a festschrift for Geoffrey Leech / ed.: A. Wilson, P. Rayson, T. McEnery. – Frankfurt am Main, 2003. – P. 93–105.
7. Форстер, Э. М. Заметки об английском характере / Э. М. Форстер // Избранное. – Л., 1977. – С. 283–295.
8. Hewitt, K. Understanding Britain today / K. Hewitt. – Oxford : Perspective Publ., 2009. – 307 p.

Поступила в редакцию 25.01.2024